

УДК 316.347:364

Таран В.О.¹

Кузьмін В.В.²

¹ д-р філос. наук, проф. НУ «Запорізька політехніка»

² канд. соц. наук, доц. НУ «Запорізька політехніка»

ПОНЯТТЯ МЕНТАЛЬНОСТІ: КОЛО ПРОБЛЕМ ТА СУТНІСНІ ОЗНАКИ

Проблема ментальності завжди була у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Сьогодні, в умовах нових реалій, обумовлених, у тому числі, озброєним нападом РФ на Україну і черговим випробуванням для нашої країни у її боротьбі за збереження своєї державності і національної

ідентичності, інтерес до ментальності як важливого фактору впливу на соціально-політичні процеси, отримав додаткового міцного поштовху. Це знайшло відображення в роботах таких вітчизняних і зарубіжних авторів як В. Гриневич, С. Дацюк, Г. Карпюк, Є. Анісімов, Н. Розов, Дж. Хоскінг, Р. Суні, А. Еткінд, Е. Томпсон та ін.

Однак тема залишається надзвичайно складною і багатоаспектною, що потребує її подальшого комплексного дослідження. У зв'язку з цим є необхідність у висвітленні ряду ключових моментів, що торкаються як проблемних аспектів феномена ментальності, так сутнісних ознак цього поняття.

Проблема ментальності традиційно розглядається представниками різних наук: філософії, історії, соціології, політології, психології, етнології, лінгвістики, культурології, релігієзнавства тощо, що привело до виникнення широкого розмаїття теоретичних концепцій та світоглядних парадигм стосовно даного питання. Не випадково її часто характеризують по-різному, як: соціокультурний феномен (Г. Джулай), складову світогляду, «духовний планетарій» (Т. Поплавська), фактор політичного життя соціуму (О. Лисеєнко), генетичний код народу, «склад його душі» (Т. Власевич), психологію народу (В. Вундт), «поведінковий код» народу (Т. Філіпова), історичну пам'ять народу (А. Пантін), історію затримання в часі (Ж. Ле Гоф), світобачення, спосіб думати (М. Блок, Л. Февр), саморозуміння певної групи (Ю. Мітке), всезагальну установку, колективний образ мислення (Г. Теленбах), набір (типових для колективу) способів і змістів мислення та сприйняття (П. Динцельбахер) тощо.

Це пояснює факт наявності багатьох дефініцій категорії «ментальність», адже кожний з авторів акцентує увагу на тих особливостях цього феномена, які досліджуються в контексті конкретно наукового і методологічного підходу.

У науковому вжитку паралельно з поняттям «ментальність» часто зустрічається поняття «менталітет», які є близькими за змістом. Порівняємо. Ментальність – від лат. *mens* – розум, спосіб мислення, склад душі – сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів. Менталітет – від франц. «*mentalite*» – «умонастрій», «мислительну настанову», «колективне уявлення», «уявлення взагалі» і «склад мислення». На теоретичному рівні існують спроби визначити певну відмінність між ними. У найбільш загальному вигляді дослідниками зазначається, що поняття «ментальність» є більш широким за значенням – як процес (система вірувань, звичок, способів мислення та поглядів, що формується історично під впливом певних соціокультурних факторів та прийнятих і поширених у соціальному середовищі певної групи людей або у визначеному суспільстві); поняття ж «менталітет» – як даність (сформована

на даний час сукупність психологічних та світоглядних особливостей конкретної соціальної групи, етносу, нації) (О.Гордійчук). Однак у змістовому плані обидва поняття все ж залишаються дуже близькими і часто сприймаються синонімічно. Не випадково у Вікіпедії вони не диференціюються і мають спільне визначення – сприйняття та тлумачення світу, що поширене в певній спільноті та виражається в її соціокультурних феноменах. Ментальність визначається архетипами та стереотипами культури цієї спільноти.

Аналіз виникнення та утвердження поняття «ментальність» дає можливість стверджувати, що з'ясування ментальних основ розвитку етнічних спільнот пов'язані з процесом національного «народжування» сучасної Європи. Тому безпосередній зв'язок ментальності з її етнонаціональною природою підкреслюється поняттям «національний менталітет». Національний менталітет – глибинні психічні структури, що історично та соціально вкорінені у свідомості, колективній пам'яті та поведінці багатьох поколінь людей. Національний менталітет базується на системі поглядів, ідеалів, інтересів, традицій, оцінок, соціальних установок та норм, в основу яких покладено синтез реальних суспільних потреб, досвіду, архетипів колективного несвідомого, й чітко проявляється в типовій поведінці представників певного національного утворення через стереотипи сприйняття, реакції (ухвалення рішень) і поведінки (О. Бойко).

Важливе питання – це питання суб'єкта ментальності. Відомо, що ментальність чи менталітет знаходять прояв і на індивідуальному, і на груповому, етнонаціональному, суспільному рівнях. Однак вважається, що суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Адже, виходячи із природи ментального та за визначенням психологічної науки ХХ століття, саме на колективному/суспільному рівні формується принципово інший, докорінно відмінний від індивідуального, спосіб організації психічного життя. Це здатність людської психіки зберігати й передавати з покоління в покоління найрізноманітнішу інформацію. У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальності набуло широкого змісту й уживається не тільки для позначення тих або інших культурних стереотипів, типових для більших соціальних груп або характеристики духовної настроєності всього суспільства, але й для тлумачення напряму думок, вірувань, невеликої групи людей. Виходячи з цього, ментальність – це певна сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, властива певній групі людей, яка визначає ставлення і поведінку цих людей стосовно феноменів їх буття – життя й смерті, здоров'я й хвороби, праці й відпочинку, природи, дитинства й старості, сім'ї й держави, минулого й майбутнього. Таким чином, ментальність – важливий етнопсихологічний феномен, який виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації (В.Г. Нестеренко).

Ще однією стороною проблеми ментальності є питання співвідношення в ній сталих і мінливих складових, що визначає ступінь її кореляції з конкретними соціокультурними і соціально-політичними реаліями.

Говорити про ментально-психологічні особливості народу доцільно тільки з урахуванням всього розмаїття його складових. Структурувати ж таке розмаїття можна по-різному: особливо значимими залишаються генераційні, соціально-економічні, освітні та географічні відмінності. Також суттєві відмінності ментально-психологічних характеристик можуть визначатися за світоглядними критеріями, що тісно пов'язане з соціальною позицією індивідів і соціальних груп. Одиницею розмаїття національного менталітету є габітус – комплекси установок (фреймів, символів, ідентичностей та поведінкових стереотипів), або сталі сполучення значень з перемінних подібного роду. Однак, чи існує якась єдність у такому розмаїтті габітусів? Вважається, що так. Перш за все, це загальний набір фреймів (схем осмислення навколишнього світу) і символів (святинь, символів), в рамках котрих люди з різними габітусами по-різному поміщають себе й встановлюють життєві переваги. (Н. Розов).

Интерес викликає й проблема співвідношення ментальності і суспільної свідомості. Ментальність часто розглядається як складова суспільної свідомості, пов'язана практично з усіма її формами (О. Скрипченко). Хоча іноді її прямо зараховують до однієї із форм суспільної свідомості: соціальної психології (Р. Манду), ідеології (Ж. Дюбі), «уявлюваного» (Ж. Ле Гофф), «історії людських уявлень» (Г.-В. Гетц) тощо. Разом з тим, ментальність не є жодною з них. Вона є цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості, а виступає специфічним відображенням дійсності, що зумовлюється процесом життєдіяльності етносу/нації в певному географічному, історичному і соціокультурному просторах (О.С. Баронін).

У контексті цього питання доречно говорити й про особливий взаємний зв'язок ментальності з духовним. Ментальність в принципі не існує поза сферою духовного, а духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі види і форми існування духовного, становить невід'ємну частину його змісту. Саме тому на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності й духові.

Важливим аспектом проблеми є й питання структури ментальності. Ця структура є досить складною, що обумовлюється багатофакторними умовами її формування і різноманітними формами прояву. Адже, ментальність виявляється у домінуючому настрої людини, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до

природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. В ній також знаходять відображення певні форми етно/націокультури – мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль.

У той же час, структура ментальності не є постійною: під тиском історичної реальності та умов індивідуального існування вона певною мірою змінюється, що зумовлює перетворення ментальних особливостей у розвитку конкретної спільноти з плином історичного та біологічного часу її існування. Єдність ознак утворює свою особливу сферу, якій властиві специфічні закономірності і ритми. Ця сфера суперечливо й опосередковано пов'язана зі світом ідей, що панують у суспільстві, але ніколи не зводиться до нього.

Ще один цікавий момент – співвідношення в ментальності свідомого (раціонального) і несвідомого (іраціонального) начал. В принципі переважна більшість дослідників розглядають ментальність як складне утворення, в якому присутні і свідоме, і несвідоме. Однак, нерідко надають одній із цих складових – або іраціональному, або раціональному (В. Козловський). Орієнтація на пріоритет іраціонального перегукується з концепцією К. Юнга про колективне несвідоме. Останнє з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах (символах), які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення кожного індивіда. Щоправда, говорити про тотожність ментальності й архетипів, недоречно, оскільки між ними є суттєві відмінності, принаймні, у походженні, та мірі відкритості для інших етносів (О. Савицька, Л. Співак). Однак, логічніше говорити про єдність в структурі ментальності психічного і раціонального. У зв'язку з цим І. Данилюк прямо пише, що ментальність це й глибинний рівень колективної та індивідуальної психології, зокрема й підсвідомого; а також і сукупність готовностей, настановлень та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього довкілля людей.

Існують й інші підходи щодо структуризації ментальності.

Так, Т. Поплавська виокремлює чотири структурні елементи ментальності: розуміння, інтуїцію, ментальну свідомість, ментальні структури.

Разом з тим, запропонована структура може розглядатися як неповна. Адже структурними елементами ментальності, без сумніву, є й пам'ять, емоції, почуття, установки, афекти й інші психологічні моменти.

Крім того, в структурі ментальності можна розглядати певні рівні: соціокультурних світів та типів культури; національних культур; субкультур (Т. Власевич). Щоправда, і така класифікація не є досконалою. Адже

критерій тут є досить «розмитий», оскільки зазначені сукупності людей характеризуються за різними ознаками. Є й інша класифікація структурних елементів за рівнями. Це: 1) первинний, нижчий рівень, який фіксує кількість тієї психо-емоційно-розумової енергії, яку необхідно задіяти етнофору для вирішення певної задачі. Виражається в темпераменті, пасіонарності, типової для певного етносу; 2) несвідомий, який, у свою чергу, також складається з різних підрівнів, що визначаються етнічними, расовим і загальнолюдським факторами. Найглибшим серед них вважається архетипічний рівень; 3) вищий рівень етнічної ментальності, котрий має вихід безпосередньо на мислення. Особливість цього рівня полягає у тому, що ментальність, у принципі, доступна для наукового пізнання джерела саме завдяки наявності в її структурі «розумового», мисленнєвого рівня. Однак, якщо мислення – це пізнання світу, то менталітет – це манера мислення, його склад, його особливості, його своєрідність.

Усі три названі рівні поєднуються загальним механізмом ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні прийоми розв'язки стандартних завдань, що встають перед членами даної спільноти. Причому перший акцентує увагу на психоенергетичному компоненті, другий – на несвідомому, третій – на вроджених стереотипах мислення (І. Данилюк, В. Гресько).

Досить розповсюдженим є принцип виділення у структурі ментальності наступних трьох компонентів: емоційного (емотивного), когнітивного (вербального) та поведінкового (конативного) (О. Лозова).

Виходячи із вищенаведеного, можна зазначити, що проблема ментальності залишається актуальною і відкритою для подальших дискусій стосовно її сутнісних моментів.